

Ожоган А. В.,
Київський університет права

СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ І ВАЛЕНТНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ “ПРИПИНЕННЯ ІСНУВАННЯ” В НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті розкрито особливості дієслівних предикатів зі значенням “припинення існування” в німецькій та українській мовах, запропоновано їхню диференціацію і класифікацію, виявлено семантико-синтаксичну специфіку аналізованих конститuentів предикатного простору в кожній із зіставлених мов.

Ключові слова: дієслівні предикати зі значенням “припинення існування”, деструктиви, субстанційні синтаксеми, семантика, валентність.

В статье рассмотрены особенности глагольных предикатов со значением “прекращение существования” в немецком и украинском языках, предложена их дифференциация и классификация, определена семантико-синтаксическая специфика анализируемых конститuentов в каждом из сопоставительных языков.

Ключевые слова: глагольные предикаты со значением “прекращение существования”, деструктивы, субстанциональные синтаксеми, семантика, валентность.

In this article the features of verbal predicates with the semantic of “stopping of existence” on the German and Ukrainian material are described, their differentiation and classification are offered, the semantic and syntactic specific of analyzable components of predicate space is determined in each of compared languages.

Keywords: verbal predicates with the semantic of “stopping of existence”, predicate with semantic of destruction, substance syntaxems, semantics, valence.

У зіставному мовознавстві досі не було приділено належної уваги вербативам-предикатам деструкції, хоча окремі їхні аспекти вивчали на матеріалі української, російської та німецької мов [2; 4; 7; 3; 9; 6 та ін.]. На сьогодні немає жодних контрастивних студій зазначеної групи дієслів, відтак актуальним є ґрунтовне зіставне дослідження специфіки їхнього функціонування в реченні, з’ясування особливостей їхньої семної та валентної структур. Метою нашої наукової розвідки є комплексний аналіз предикатів зі значення “припинення існування” в німецькій та українській мовах. Реалізацію поставленої мети уможливило виконання таких завдань: 1) окреслити континуум досліджуваних дієслів-предикатів у німецькій та українській мовах; 2) здійснити їхню диференціацію і класифікацію; 3) виявити подібні та відмінні семантико-синтаксичні ознаки вербативів аналізованого тематичного підкласу в кожній із зіставлених мов.

Дієслівні предикати зі значенням “припинення існування” становлять у німецькій та українській мовах окремий семантичний підклас деструктивів (399 од. у нім. мові й 650 од. – в укр.), що позначають повне руйнування предмета. З огляду на ономастологічну формулу вербатива як номінативної одиниці, яка розкриває його семантичну спрямованість на сферу суб’єкта / об’єкта, у межах названого підкласу виокремлюємо дві групи: 1) дієслівні предикати смерті, загибелі суб’єкта; 2) дієслівні предикати знищення об’єкта.

Дієслівні предикати смерті, загибелі суб’єкта, що репрезентовані вербативами (нім. *auswintern, dorren, durchfaulen, ertrinken, fallen, krepieren, sich totschießen, schmelzen, sterben, umkommen, verblühen, verkümmern, verwesen, zerfallen, zerfließen, zerschellen, welken* і под. – усього 153 од.; укр. *вибухати, випаровуватися, відцвітати, в’янути, гинути, гнити, застрелитися, здихати, зникати, плавитися, повішатися, розбиватися, розвалюватися, танути, топитися, умирати, чахнути* і под. – усього 269 од.), відтворюють ситуацію знебуттєвлення, втрати життя, повного розпаду, зникнення предмета (напр.: нім. *Mann im Kriege gefallen* (Е.М. Remarque); укр. *Він загинув у поєдинку з преторіанцями* (Неда Неждана). Більшість одиниць цієї групи в німецькій та українській мовах одновалентні й прогнозують лише лівобічну суб’єктну синтаксеми, що заповнюється іменником або його еквівалентом у формі номінатива. При цьому позиція суб’єкта досить часто ускладнюється кількісним компонентом на позначення точної чи приблизної кількості предметів руйнування: нім. *Bis 1945 starben 110.000 Österreicher in den NS-Konzentrationslagern* (М. Haidinger); укр. *Сім штук дітей, Онищиха, й Чаплиха, І Хрущ старий там вмерли* (І. Франко). Водночас в українській мові, на противагу німецькій, деякі дієслівні предикати (*умирати, гинути* і под.) можуть мати додаткові невалентні елементи, спричинені різносуб’єктністю, напр.: *У мене брат загинув на фронті* (М. Матіос). У таких структурах компоненти на кшталт *у мене* залежать не від наявного в реченні предиката, а від предиката згорнутого елементарного речення, пор.: укр. *Я маю брата + Він загинув на фронті*. Власне, виражаючи семантико-синтаксичну функцію суб’єкта, ці компоненти поширюють речення як детермінанти.

Зважаючи на лексико-семантичний спектр іменників у позиції суб’єкта, виокремлюємо дихотомію істота / неістота, яка послуговувала для вичленування двох підгруп у межах групи: 1) дієслівні предикати смерті, загибелі істоти; 2) дієслівні предикати знебуттєвлення неістоти.

Дієслівні предикати смерті, загибелі істоти вказують зазвичай на процес або стан деструкції, які не залежать від свого носія, оскільки виникають поза його волею чи бажанням і зумовлені впливом зовнішньої щодо носія сили. Виняток становлять насамперед суб’єкти, що поєднуються в німецькій мові з вербативом-предикатом *sterben*, а в українській – з *умирати*, які реалізують значення “гинути, захищаючи, відстоюючи кого-, що-небудь”, напр.: нім. *Die Kämpfer starben für das Vaterland*; укр. *Так колись за нас вмирали Навії прадіди й діди* (О. Олесь). Наявність волюнтивного суб’єкта характерна також для семантики вербативів, що позначають самогубство й виконують функцію аглютинативних предикатів: нім.: *sich erdolchen, sich erdrosseln, sich erhängen, sich ersäufen, sich vergiften, sich umbringen*; укр.: *вишати, давитися* (розм.), *заколотися, отруїтися, стрілятися* і под. Ці дієслова належать до класу акціональних, і визначальними їхніми ознаками є активність і цілеспрямованість дій,

при цьому дія “спрямовується на самого діяча, змінюючи його фізичні характеристики” [5, с. 322]. Предикати, що позначають самогубство, потенційно двокомпонентні й виявляють валентну спроможність приєднувати правобічну інструментальну синтаксему, основним морфологічним засобом експлікації якої є Dativ із прийменником *mit* – у німецькій мові та орудний безприйменниковий – в українській – **S – V_f Praed – Instr**: нім. *Der Paul hatsich abermit dieser Büchse erschossen* (G. Prodohl); укр. *В'язень заколов себе кабдуком жіночого черевичка, так званою “шмількою”* (О. Жовна).

Дієслівні предикати знебуттєвлення неістотивказують на руйнування, зникнення речовин чи неживих предметів (нім. *ausbrennen, bersten, explodieren, hochgehen, tauen, sich lösen, sich verflüchtigen, schmelzen, verdampfen, vergehen* і под., укр. : *вибухати, випаровуватися, згорати, зникати, лопатися, померкнути, розбиватися, розвалюватися, розпадатися, розплавлятися, танути* та ін.), напр.: нім. *Hüben und drüben barsten die Granaten* (U. Komm); укр. *Завалилась рідна хата...* (О. Олесь). У лінгвоукраїністиці вербативи, які передають різноманітні вихідні вихідного стану предмета, речовини (*плавиться, випаровуватися, гаснути, замерзати, сохнути, танути*), деякі науковці потрактовують як предикати із семантикою процесу, хоча дериваційною базою для них є предикати стану (І. Вихованець, М. Мірченко, К. Шульжук). У нашому дослідженні такі одиниці розглядаємо як синкретичну групу предикатів, лексеми якої поєднують ознаки предикатів процесу та предикатів стану. Власне, за семантичними характеристиками вони є динамічними предикатами, що позначають ситуацію деструктивних змін, які не передбачають активного суб'єкта: нім. *Blumen auf den Dachgärten blühten, verblühten* (H. Böll); укр. *Всі дрова погоріли, і вогонь погас...* (Д. Тупгало).

Предикати знебуттєвлення неістоти здебільшого одновалентні. Деякі ознакові слова, як-от нім. *zerschellen, branden* та укр. *розбиватися*, двокомпонентні й прогнозують у правобічній позиції інструментальну синтаксему, що містить у своїй семантиці синкретичне значення місця й знаряддя / засобу деструкції, напр.: нім. *Das Flugzeug zerschellte an den Felsen* (LGD); укр. *Адесь на морі кораблі Розбилися об скелі...* (П. Тичина). Морфологічним варіантом носіїв такого інструментального значення є Dativ із прийменником *an* – у німецькій мові та знахідний прийменниковий – в українській. Ці прийменниково-відмінкові форми підкреслюють побічну, непрямі-опосередковану роль якогось предмета в деструктивній дії.

У межах підгрупи дієслівних предикатів знебуттєвлення виокремлюємо дві мікрогрупи: 1) предикати зникнення неістоти (нім. *ausgehen, austrocknen, erlöschen, eingehen, sich abbauen, sich verwischen, verschwimmen, versiegen* і под.; укр. *висихати, гаснути, завмирати, загубати, зникати, стиратися* та ін.); 2) предикати біологічного руйнування (нім. *abfaulen, abwelken, einschrumpeln, dorren, durchfaulen, welken* тощо; укр. *відмирати, в'янути, гинути, гнити, засихати, перетрухати, розкладатися, чахнути* тощо).

Ядерну площину предикатів зі значенням “припинення існування” в німецькій та українській мовах становлять дієслівні предикати знищення об'єкта (нім. 246 од. і укр. 381 од.), представлені вербативами (нім. *ausschießen, erdrosseln, ersticken, henken, niederbrennen, schlachten, töten, zerstören, vernichten* тощо; укр. *вбивати, вішати, душити, знищувати, зносити, розбомбити, руйнувати, спустошувати, страчувати* і под.), що вказують на ситуацію позбавлення життя, умиртвіння, ліквідацію, перетворення на руїну предмета, напр.: нім. *Ein israelisches Kommando tötet in Tunis den PLO-Militärchef Abu Dschihad* (R. Torphen); укр. *Реценту я всі познищував* (Майк Йогансен).

Переважає більшість одиниць цього континууму в обох зіставлюваних мовах маркована диференційною семою об'єкта дії, що лінгвально актуалізує одного з учасників ситуації, на який спрямований руйнівний вплив. Найуживанішим морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми є знахідний відмінок (Akkusativ). Як відомо, німецькі мовознавці визначають його як “Akkusativ objekt” [10, с. 31], а українські науковці – як “спеціалізований відмінок об'єкта” [1, с. 120], напр.: нім. *Britische Truppen schlugen den Aufstand nieder* (R. Torphen); *Тоненьку свічку любови Задудо переможне здо* (С. Маланюк).

Аналізованим ознаковим словам також властива сема активності, яка пов'язана зі значенням вольового зусилля, витрати енергії з боку суб'єкта, що деструктивно діє на предмет. Відтак базова модель дієслівних предикатів знищення в німецькій та українській мовах двомісна – **S – V_f Praed – Obj**, напр.: нім. *Der Draufgänger tötet* [aus primitiver Macho-Eitelkeit] *den Liebhaber seiner Frau* (VALBU); укр. *Помилуваний спортсмен застрелив хлопця...* (Укр. молода).

За семантико-синтаксичними параметрами деструктиви цієї групи мають дво- – чотиривалентний потенціал, на який можуть впливати деякі формальні чинники. Наприклад, в українській мові ситуацію припинення існування часто означають предикати реципрокної семантики, репрезентовані власне-зворотними дієсловами (*битися, колотися, різатися, рубатися*), які маніфестують дію взаємознищення, що виконують кілька суб'єктів, кожен з яких є одночасно й об'єктом, напр.: укр. *І взялися кров'ю поле і гаї, Бо рубались, бились ріднії, свої* (П. Тичина).

Лівобічна суб'єктна синтаксема при предикатах знищення має значно вужчий лексичний діапазон, аніж об'єктна. Зазвичай суб'єктом дії виступає істота. Щоправда, як засвідчує аналіз сполучувальних властивостей дієслів руйнування в німецькій та українській мовах, семантичну функцію суб'єкта деструктивного впливу можуть виконувати не лише особи, але й явища природи, стихійні лиха, технічні засоби та інші різноманітні артефакти чи натурфакти, напр.: нім. *Der Juni-Krieg zerstörte die Träume der Palästinenser von arabischer Einheit und großarabischem Reich* (T. Rolf); укр. *Голод вимотав тиенцію...* (О. Олесь). В обох зіставлюваних мовах простежуємо “явище семантико-синтаксичної конденсації” (І. Вихованець), коли внаслідок трансформації інструментальної синтаксеми з функцією знаряддя (засобу) дії в позицію суб'єктної постає компонент із синкретичним значенням інструментального суб'єкта, напр.: нім. *Die Bombe der Terroristen hat drei Menschen getötet und mehrere andere schwer verletzt* (VALBU); укр. *Своє ж рушниця в нас убила* (П. Тичина).

Особливістю дієслівних предикатів знищення є їхня ситуативна одновалентність. У реченнях вони часто вживаються без суб'єкта (напр.: нім. *Karl Börgen erschossen* (E.M. Remarque)); укр. *А тим часом стародавню Січ розруйнували...* (Т. Шевченко)), який легко можна встановити із контексту.

Українській мові притаманні також предикативні форми на **-но**, **-то** зі значенням результативності стану, напр.: *Корсунь наш рідний спалено!* (А. Кашенко). Формально-синтаксична нейтралізація суб’єкта в таких конструкціях пов’язана з акцентуванням уваги на завершенні, результаті деструктивної дії та її об’єктові. Прикметно, що і в німецькій, і в українській мовах у дієслівних предикатах руйнування показником результативності є префікси (пор. нім. *hacken – zerhacken*, укр. *палити – спалити* і под.).

Лексичний діапазон правобічної об’єктної синтаксеми предикатів знищення досить широкий – це як конкретна, так і абстрактна лексика. З огляду на те, що в ролі об’єкта можуть виступати істоти й неістоти, всі одиниці аналізованої групи поділяємо на дві підгрупи: 1) дієслівні предикати знищення об’єкта-неістоти; 2) дієслівні предикати знищення об’єкта-істоти.

Дієслівні предикати знищення неістоти репрезентовані вербативами (нім. *ablöschen, anschmelzen, einreißen, einschlagen, niederbrechen, verdampfen, verflüchtigen, wegfressen, zerbrechen, zerstören* і под. та укр. *виламувати, виморозити, знищувати, зносити, зрізати, нібечити, плондрувати, розбивати, розвалювати, спустошувати* тощо), які містять у своїй структурі сему перехідності деструктивної дії на неживий предмет. Семантичним центром, що актуалізує концептуальну тему аналізованого континууму, в німецькій мові є *zerstören, vernichten*, а в українській – *руйнувати, знищувати*.

Особливістю предикатних одиниць досліджуваної підгрупи є те, що вони утворюють можливу валентну рамку, яку заповнює інструментальна синтаксема, напр.: нім. *Das Kind hat die chinesische Vase mit dem Ball zerbrochen*; укр. *Гнат порубав сокирою її весільну сукню...* (Г. Пагутяк). У німецькій мові трапляються випадки, коли в одній синтаксемі поєднано семантику інструмента дії із семантикою місця руйнування, напр.: нім. *Sie erstickten das Feuer unterm Schnee* (S. Lenz). Показником такого дифузного (просторово-інструментального) значення є Dativ із прийменником *unter*.

Значно рідше дієслівні предикати знищення об’єкта-неістоти виявляють валентну спроможність приєднувати адресатну синтаксеми: **S – Praed – Obj – Adr**: нім. *Der Junge pflückte eine Rose für die geliebte Katrin*; укр. *Хтось розбив у храмі двері Льодяної чистоти Для жагучої Венери, для живої красоти* (Г. Чупринка). Морфологічний варіант адресатності – Akkusativ іменника з прийменником *für* у німецькій мові та форма родового відмінка із прийменником *для* – в українській.

Периферійну площину становлять тримісні предикати, які прогнозують у правобічній позиції локатив – **S – Praed – Obj – Loc**: нім. *Der Mann zerbricht die Streichholzschachtel in der Faust* (P. Handke); укр. *А я на подум’ї роздуки Назавше спальною року* (Є. Маланюк). Морфологічний варіант статичної локалізації – Dativ іменника з прийменником *in* у німецькій мові та місцевий відмінок іменника з прийменником *на* – в українській.

Ознакові слова аналізованої підгрупи – потенційно чотиривалентні. Їхня модель може мати таку форму – **S – V_f Praed – Obj – Instr – Adr**: нім. *Das Mädchen schnitt Blumen für seine Schwester mit der Schere*; укр. *Дідусь зрубав сокирою ялинку в лісі для малих онуків* (Розм.).

Центральне поняття дієслівних предикатів знищення об’єкта-істоти виражене в німецькій мові вербативом *töten*, з яким корелюють *morden, ermorden, umbringen, exekutieren, hinrichten*, а в українській – *убивати*, до якого приєднуються *забивати, замордувати, знищувати, страчувати* й под., що характеризуються цілеспрямованістю дії, напр.: нім. *Inzwischen hat er seine Einbrecherin Therese ermordet* (E. Canetti); укр. *Ой забили ляхи нашого гетьмана, Нашого гетьмана, пана Стефана* (М. Костомаров).

Ця підгрупа представлена також різними стилістичними варіантами – *abmucken, abmurksen, beseitigen, erledigen, liquidieren, totmachen* тощо – у німецькій мові, *зробити, давити, зачавлювати, кінчати, рішати* і под. – в українській, напр.: нім. *...sie schlagen drei von seinen sieben Kindern tot* (L. Feuchtwanger); укр. *...Коли всіх невільників звільнили від кайданів, тоді зразу прикінчили й останніх турків* (П. Панч).

За характером об’єкта виокремлюємо дієслова зі словотвірним значенням “дистрибутивність дії”: в українській мові це – *вигубляти / вигубити, вирізати, вистрілювати / вистріляти, перебити, передавити, постріляти, потруїти* й ін. (напр.: *Перси почали забивати коней та вже непотрібних в’ючних ослів* (І. Білик)), а в німецькій – *ausschießen, erlegen, massakrieren, metzeln* тощо (напр.: *Allein in den Städten Kraljevo und Kragujevac massakrierten die Wehrmachtsskommandos mehr als 4000 Menschen* (M. Haidinger)).

Префікси та перші компоненти вносять у семантику дієслів значення знищення, *загибелі (kaputt-, nieder-, tot-, um-, zer-* – у німецькій мові; *ви-, з-, за-, пере-, у/в-* – в українській), відокремлення, вилучення (нім. *aus-, ent-, weg-*; укр. *роз-, обез-*), результату дії, досягнення мети (нім. *ab-, er-*; укр. *за-, до-, у/в-*). У лінгвогерманістиці відзначають здатність префіксів і перших компонентів *er-, ver-, hin-, nider-, tot-* поєднуватися із субстантивними основами, що вказують на інструмент, речовину, за допомогою яких жива істота позбавлена життя, або на дію, процес, що спричиняють загибель [143].

Для більшості одиниць цієї підгрупи характерна двовалентна рамка, напр.: нім. *Lawine erdrückte vier Schifahrer* (Duden); укр. *Адже мибратів своїх вбиваємо!* (А. Кашенко). При деяких дієслівних предикатах правобічну позицію може посідати т. зв. “розчленований об’єкт”. Зосібна, такі вербативи, як-от: нім. *abbeißen, abtun, hacken, köpfen, schlachten*, укр. *відбивати, відрубувати, відсікати, різати, рубати*, вказують на ситуацію відокремлення частини від цілого, прогнозованим наслідком якого є мертва істота, напр.: *...denn mit diesem Schwert habe ich ihm das Haupt abgeschlagen* (Nibelungen); *Тріска першому стрічному татарині відрубав голову* (А. Чайковський). Морфологічним засобом експлікації “розчленованого об’єкта” в зіставлених мовах є відмінкова форма Dativ іменника чи його еквівалента, яка позначає істоту, та форма Akkusativ назв частин тіла й органів істоти. Натомість в українській мові в різних реченнєвих конструкціях простежуємо своєрідне скорочення “розчленованого об’єкта”. Відтак носієм об’єктної ознаки є форма знахідного відмінка зі значенням частини тіла або органу істоти, напр.: *Він махнув ножем і відрізав голову* (А. Чайковський).

В українській мові, на відміну від німецької, поширені моделі речень, у яких дієслівні предикати знищення істоти функціонують із додатковими невалентними елементами, зумовленими різнооб'єктністю, пор. : *У мієї Емілії нареченого замордували опирі* (Г. Пагутяк) – *Еміліїного нареченого замордували опирі*.

Близько третини одиниць аналізованої підгрупи в німецькій та українській мовах потенційно тривалентні та прогноують у правобічній позиції наявність не лише об'єктної, а й інструментальної синтаксеми – нім. *Der Polizei-Oberwachmeister Herbert S. hatte seine gleichaltrige Ehefrau mit seiner Dienstpistole getötet* (VALBU); укр. *Свого часу тим ножем вона відрізала голову свого чоловіка* (О. Жовна).

Отже, комплексне вивчення в зіставно-типологічному аспекті семантики й валентної структури предикатів зі значенням “припинення існування” в німецькій та українській мовах засвідчують, що вони становлять досить чисельний тематичний підклас деструктивів. Їхніми основними категорійно-семантичними ознаками, які реалізуються в різних синтаксичних моделях, є орієнтованість на суб'єкт / об'єкт, цілеспрямованість / нецілеспрямованість, контрольованість / неконтрольованість, волюнтивність / неволюнтивність, активність / пасивність, результативність, каузативність, спосіб дії, знаряддя (засіб) дії. Дієслова, що репрезентують досліджуваний підклас у німецькій та українській мовах, функціонують у реченнях як предикати дії, процесу, стану, а також як синкретичні предикатні одиниці процесу-стану.

Література:

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Даугатс Э. Ю. Исследование семантической области слов, выражающих понятие прекращение жизни человека в современном немецком языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Эдуард Юрьевич Даугатс. – Минск, 1973. – 189 с.
3. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семантического анализа / Т. А. Кильдибекова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
4. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм природных деструктивных глаголов / Т. С. Морозова // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент : Ташкентск. гос. пед. ин-т им. Низами, 1978. – С. 152–156.
5. Нариси з основоцентричної дериватології / [В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська] ; за ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с.
6. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Наталя Михайлівна Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 266 с.
7. Потапенко Т. А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект / Т. А. Потапенко // Филол. науки. – 1983. – № 2. – С. 50–56.
8. Силаева Т. А. Системная организация и структурно-семантические отношения глагольных префиксальных элементов современного немецкого языка : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Тамара Алексеевна Силаева. – Минск, 1983. – 219 с.
9. Скорнякова Р. М. Лексико-фразеологическое поле с общим значением “разрушение” в современном немецком языке : дис. ... кан. филол. наук : 10.02.04 / Р. М. Скорнякова. – Л., 1987. – 189 с.
10. Schumacher H. VALBU – Valenzwörterbuch deutscher Verben / H. Schumacher, J. Kubczak, R. Schmidt, V. Ruiter. – Tübingen : Günter Narr Verlag, 2004. – 1040 S.